

ANADOLU VE BALKAN MANİLERİNE GÖSTERGE BİLİMİ AÇISINDAN BİR BAKIŞ A Semiological View to the Anatolian and Balkan Mani-Kind Poems

Ertuğrul KARAKUŞ *

ÖZET

Gösterge, yüklenmiş anlamdır. Anonim halk edebiyatı ürünlerinde, özellikle de mânilerde, dil göstergelerine olduğu kadar dil dışındaki nesnelere de doğal bir şekilde ve ustaca anlamlar yüklenmiştir. Bu göstergelere anlam yüklenmesi, toplumun yüzyıllar boyunca bir arada yaşayarak oluşturduğu kültürle yakından ilgilidir. Türk toplumu tarihin her döneminde, tabiat ile yakından ilişkiler kurmuştur. Bu ilişkiler “doğadan yararlanma” gibi basit bir ibareyle anlatılamayacak kadar köklü ve derindir. Tabiat, Türk insanının yaşamına sadece içerisinde bulunduğu nesnelere değil, bu nesnelere bütün renkli çağrışımlarıyla girmiştir. Bu “renkli çağrışımlar” kendisini en çok dilde, buna bağlı olarak da edebiyatta göstermiştir. Tamamen doğal bir oluşum olan anonim halk edebiyatı ürünleri de bu çağrışımların en güzel örneklerini barındırmaktadır. Bu makalede, Anadolu ve Balkan mânilerinden hareketle, gösterge biliminin de olanaklarından yararlanılarak bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler; Gösterge bilimi, gösterge, mâni, Anadolu, Balkanlar

ABSTRACT

The indicator is the charged meaning. In the Anonym Folk Literature, especially in the mani, meanings have been charged skillfully and naturally to the objects out of the language as much as to the language indicators. This charging meaning to the indicators is closely related to the culture which the societies have formed by living together for centuries. Turkish society, have had close relations with nature during all periods of history. These relations are so rooted and deep that it cannot simply be described as just “making use of nature”. Nature has entered the Turkish life not only with the objects that it includes but also with the colorful associations of all the objects. These “colorful associations” have shown themselves mostly in language and connected to this in literature. Anonym folk literature products, which are completely natural formations, include the most

---

* Türk Dili Okutmanı, Kırklareli Üniversitesi, Türkçe Öğretim, Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, ekarakus79@hotmail.com.

beautiful examples of these associations. In this article, an assessment has been made starting with the Anatolian and Balkans manis, also by making use of semiology.

Keywords: *Semiology, indicator, mâni, Anatolia, The Balkans*

Halk edebiyatı, halk yaşamının en doğal şekliyle oluşmuştur. Anonim halk edebiyatı ürünleri de bu doğallığın söz ile şekillenen kısmını oluşturmaktadır. Bu “söz ile şekillenme” içerisinde, halkın öz yaratma gücünü, kendine has orijinal buluşları ve planlı bir düşünme eylemiyle ulaşılamayacak çarpıcı örnekleri içermektedir.

Halkın kendine has yaratma gücü içerisinde sayısız motif ve arketip yer almıştır. Bunda Türk halkının var oluşunun ilk dönemlerinden bu yana doğa ile olan hayati ilişkisinin önemi büyüktür. Bu ilişki kimi zaman amansız bir mücadele, kimi zaman imrenilecek bir dostluk, kimi zaman da karşılıklı yardımlaşma biçiminde olmuş; ancak her durumda saygı çerçevesinde gerçekleşmiştir. Türk insanı dağla, toprakla, envai çeşit bitkilerle ve bunlar gibi birçok varlıkla kurduğu etkileşim ve iletişim sonucunda bütün bu varlıkları kendi yaşamının ayrılmaz bir parçası olarak görmüş, adeta bu varlıklarla bütünleşmiştir. Mâniler, türküler, masallar, destanlar ve daha bunlar gibi halkın oluşturduğu birçok türde bu açık bir şekilde görülmektedir. Kimi zaman doğadaki varlıkları sırdaş bilip onlara derdini açan halk, kimi zaman da o varlıkları kendi meramını anlatmak için örnek olarak kullanmıştır.

Anadolu'nun birçok yöresindeki kına gecelerinde gelinin başının üst tarafında şeker kırılması âdeti çok dikkat çekicidir. Bu âdetin temelinde “şeker” göstergesiyle anlatılmak istenen; gelinin, dolaylı olarak da yeni kuracağı yuvasının, tatlı anılarla dolu bir yaşantısının olması temennisidir. Ayrıca gelinin dilinin tatlı olması, şeker gibi tatlı çocuklarının olması gibi yan çağrışımlar da vardır.

Ayrıca Türk kültüründe “şeker” göstergesi gibi “ekmek” ve “tuz”un da gösterge olarak çağrıştırdığı birçok anlam vardır. Bu varlıklar, kutsallığı toplum içinde tartışılmayacak kadar kesinleşmiş göstergelerdir. “Nimet, bereket, bolluk...” ve daha birçok kavram, “tuz” ve “ekmek” göstergelerinin çağrıştırdığı kavramlardır.

Bir toplumun dilden dile dolaşan ürünlerinin hatta genel olarak kullandığı söz varlığının oluşmasında o toplumun yaşam biçiminin önemi büyüktür. Halkın dilinin oluşumu, kendi yaşam çevresi ve başından geçenlerle yakından ilgilidir.

Çevre, inanış biçimi ve dil oluşumu arasındaki ilişki Türk milletinin en eski ürünlerinde bile çok açık şekilde kendini belli eder. “Köktürkler döneminde Türklerin bağlı buldukları Gök dini’nde (Şamanizm) yer, gök, su ateş kutsal kavramlardır. O dönemin metinlerinde tengri ‘gök tanrı’, kök ‘gök ve mavi’, sub ‘su’, yir ‘yer’ ve ot ‘ateş’ sözcükleri sık geçer.”¹

Aksan’ın İslamiyet öncesi Türk inanışı için verdiği bu örnekler, tarihin her döneminde dünyanın değişik inanış ve kültürleriyle etkileşime giren Türk milleti için çok sayıda verilebilir.

¹ Doğan Aksan, **Türkçenin Sözcük Varlığı**, Engin Yayınevi, Ankara 1996, s.26.

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, bir milletin yaşadığı doğal ortamla olan etkileşimi ne kadar çok yönlü ve genişse, dini inanışının fertlerinde uyandırdığı çağrışımlar ne denli kuvvetli ise ve tarihi seyirde başından geçenler ne oranda çeşitli ise o milletin dili de o denli renkli ve zengin bir içeriğe sahip olmaktadır.

Halk üreticiliğinin en veciz örneklerinden olan mânilere anlam bütünlüğü açısından bakıldığında değişik yaklaşımlar ortaya çıkmaktadır. Oktürk, bütün mânilerde anlatılmak istenen düşüncenin son iki mısra olduğuunu, ilk iki mısranın bir giriş niteliğinde olduğundan mâni bütünündeki müzikaliteyi sağlamak için kullanılan ‘doldurma mısralar’ olduğunu belirtir.² Gözaydın da aynı doğrultuda görüş belirterek genellikle ilk iki dizenin, asıl söylenmek isteneni içerisinde barındıran üç ve dördüncü dizelere hazırlık yapmayı sağlayan ‘doldurma dizeler’ olduğunu belirtir.³

Dilçin de ilk iki dizenin uyağı doldurmak ya da temel düşünceye giriş yapmak için söylendiğini belirtir; ancak asıl düşünceyle ilgisizmiş gibi görünse de konuyla bağlantılı olarak yorumlanabileceğini de ekler.⁴ Elçin, ilk iki mısranın verilmek istenen duygu, düşünce ve hayale giriş teşkil ettiğini ve bu mısraların okuyan veya dinleyen ilgisini çekmeye yaradığını belirtir. Asıl konunun üç ve dördüncü mısra verildiğini dile getiren Elçin, ‘nadir olarak’ dört mısranın anlam bütünlüğü taşıdığını öne sürer.⁵ Öztürk, mânide anlam yükünü son iki mısranın taşıdığını ve ilk iki mısranın asıl anlam için birer basamak olduğunu vurgular. Daha sonra da ilk iki mısra ile son iki mısra arasında bağlantı olabilecek mânilere bazı örnekler verir.⁶

Kaya, genellikle mânilerin ilk iki mısrasında “mühmelat”, “zevaid” ya da “doldurma mısra” denilen hazırlık sözlerine yer verildiğini belirtir ancak “dörtlük bütünlüğünde” söylenmiş pek çok mâninin varlığına da dikkat çeker.⁷ Boratav, mâninin özünü taşıyan son iki dizeyle ilk ya da ilk iki dize arasındaki tutarsızlığın nedenini doğaçlama söyleme gereksinimine bağlar. Boratav’a göre mâniyi söyleyen, son iki dizede söyleyeceği asıl anlamlı ifadelerin hazırlığını ilk iki dizede (doldurma dizelerde) yapar. Hatta bu ilk iki dize “söz kalıbı” şeklindedir. Ne mânici ne de dinleyenler bu sözlere önem verirler. Ancak Boratav, en güzel mânilerin ilk iki dize ile son iki dize arasında bir iç bağlantı kurabilen mâniler olduğunu da belirtir.⁸ Dizdaroğlu da Boratav’ın bu görüşüne katılır.⁹

² Şefik Oktürk, **Türk Manileri Antolojisi**, Kastaş Yayınları, İstanbul 1985, s.18.

³ Nevzat Gözaydın, “Anonim Halk Şiiri Üzerine”, **Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı (Halk Şiiri)**, III, s.445-450, 1989.

⁴ Cem Dilçin, **Türk Şiir Bilgisi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s.279.

⁵ Şükrü Elçin, **Halk Edebiyatı Araştırmaları I**, Kültür Bak. Yayınları, Ankara 1988, s.334.

⁶ Ali, Öztürk, **Türk Anonim Edebiyatı**, Bayrak Yayınları, İstanbul 1986, s.383-384.

⁷ Doğan Kaya, **Anonim Halk Şiiri**, Akçağ Yayınları, Ankara 1999, s.29.

⁸ Pertev Naili Boratav, “Halk Şiiri”, **Türk Dili Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı**, 207, 1968, s.299-340.

⁹ Hikmet Dizdaroğlu, “Halk Şiirinde Türler”, **Türk Dili Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı**, 207, 1968, s.219-220.

Mânilerin tutarlılığı ve anlam bütünlüğü üzerinde çalışmalar yapan Karabaş, bu bütünlük hakkındaki düşüncelerinin yıllarca değişmediğine dikkat çeker ve düşüncelerini şu şekilde açıklar:

“Türk ekininin kendi içinde bir bütünlüğü olduğu ve o bütünlükten doğan bir anlamlılığı bulunduğu. Sözelimi bir mâninin ilk yarısı, bir toplumsal uygulama vb., birisinin kafasındaki gibi düzenlenmemiş olabilir. Bu durum, o ürünü anlamsız kılmaz. Budunbilimcilerin görevi, söz konusu ürünün kendi içinde nasıl bir bütünlük taşıdığını, o bütünlük çerçevesinde de parçalarının anlam(lar)ının ne olduğunu ortaya koymaya çalışmaktır.”¹⁰

Bu cümlelerinde Karabaş, araştırmacılara düşen göreve de dikkat çekmiştir.

Araştırmacıların görüşlerinin genel olarak ilk iki dizinin kalıplaşmış, “doldurma” olarak kullanılan dizeler olduğu yönünde ağırlık kazandığı görülmektedir. Başta Boratav olmak üzere Öztürk, Kaya ve Karabaş gibi bazı araştırmacılar da birçok mânide ilk iki dize ile son iki dize arasında “gizli bir bağ”ın olabileceğine dikkat çekmektedir.

Biz de bu çalışmamızda; Türk milletinin doğal çevre, inanış ve toplumsal yaşamına bağlı olarak ortaya koyduğu ürünler olan mânilerden hareketle, bu geniş inceleme alanı üzerinde, gösterge biliminin de imkânlarını kullanarak bir değerlendirme yapmaya çalışacağız. İlk iki dize ile son iki dize arasındaki “gizli anlam bağı”nın “su, deniz, dağ, kaya, tren, mendil, kömür, gül-diken, dut, sarı renk, yıldırım” gibi göstergeler üzerinden de kurulabileceğine dikkat çekmek istiyoruz. Bu yolla da “mânide anlam bütünlüğü” konusuna gösterge bilimi açısından yeni bir bakış açısı getirmeyi amaçlıyoruz. Bunun için öncelikle “gösterge bilimi” kavramı üzerinde durmanın yararlı olacağını düşünüyoruz.

“Gösterge bilimi”nin tanımlanıp irdelenmesinden önce “gösterge” kavramı üzerinde durmak faydalı olacaktır. Bu kavram Türk Dil Kurumunun Türkçe sözlüğünde; “Anlamla biçimin, gösterenle gösterilenin kaynaşmasından oluşan dil birimi, belirtke” şeklinde tanımlanmaktadır.¹¹

Gösterge, bir başka şeyin yerini tutar. Daha açık ifadesiyle, kendi dışında bir şey gösteren her çeşit nesne, biçim, olgu vb. “gösterge” diye adlandırılmaktadır. Gösterge, “gösterilen ve gösteren” diye iki öğeden oluşur. “Ev” ögesini ele alalım. Bu gösterge iki yönlü, iki yüzü olan bir göstergedir. Bu iki yön, sürekli olarak birbirini anımsatmaktadır. İlk yön, gösterilen yani “kavram”dır. Türkçede “e.v.” seslerinden oluşan ve bütünüyle sese dayalı bir niteliğe sahip olan gösteren ise gösterilen’in zihnimizdeki imgesidir. Bu imge, sessiz okuma sırasında bile zihnimizde canlanır.¹² Yani gösterge, “Yüklenmiş anlamdır.” diyebiliriz.

Erkman, gösterge kavramını “/e/l/m/a” sözcüğü üzerinden açıklar. Bu sözcüğün anlamını önceden bilen birisinin zihninde bu sözcüğü duyduğunda bir elma şekli oluşur. Hatta acıkmışsa bu kişinin ağzı bile sulanabilir. Ancak bunların olabilmesi için “elma” sözcüğünün anlamının önceden bilinmesi gerekmektedir. Erkman bu açıklamalardan sonra “gösterge”

¹⁰ Seyfi Karabaş, **Bütüncül Türk Budunbilimine Doğru**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s.11.

¹¹ TDK, Türkçe Sözlük, 2005.

¹² Doğan Asan, **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s.154.

kavramını şöyle tanımlar: “Kendisi o şey olmadığı halde, o şeyi çağrıştırarak iletişim sağlayan her aracı bir göstergedir.”¹³

Bu bilgiler ışığında “gösterge bilimi”nin Türk Dil Kurumunun Türkçe sözlüğünde şu şekilde tanımlandığını görürüz: “Gösterge bilimi: 1. İletişim amacıyla kullanılan her türlü gösterge dizgesinin yapısını, işleyişini inceleyen bilim, im bilimi, semiyoloji, semiyotik. 2. *db.* Göstergelerin dildeki kullanımları veya dille uygulanması.”¹⁴

Bu konuda daha kapsamlı bir açıklama yapan Rifat, gösterge biliminin inceleme alanlarıyla ilgili şunları ifade etmektedir: “Göstergebilimin tanımı ise şu biçimde yapılabilir; Gösterge dizgelerini betimlemek, göstergelerin birbiriyle kurdukları bağıntıları saptamak, anlamların eklenerek oluşma biçimlerini bulmak, göstergeleri ve gösterge dizgelerini sınıflandırmak, dolayısıyla insanla insan, insanla doğa arasındaki etkileşimi açıklamak, bu amaçla da bilimkuramsal, yöntembilimsel ve betimsel açıdan tümü kapsayıcı, tutarlı ve yalın bir kuram oluşturmak gibi birbirinden farklı birçok araştırma Türkçe’de göstergebilim diye adlandırılan bir bilim dalının alanına girer.”¹⁵

Umberto Eco’ya göre, göstergebilim, en doğal ve kendiliğinden oluşan iletişim dizgelerinden, en karmaşık kültürel dizgelere kadar uzanan bir yelpaze üstünde yer alır. Eco, alanı biraz sınırlayarak şu tanımlamayı yapar: “Göstergebilim, tüm kültürel olguları (yani toplumsal uzlaşmalara dayanarak birbiriyle ilişki kuran insanların söz konusu olduğu durumları) iletişim süreçleri sayar ve inceler.”¹⁶

Eco’nun değerlendirmelerindeki doğallık, kendiliğinden oluşma ve kültürel olgular genelde anonim halk edebiyatıyla özelden ise mâni türünün özellikleriyle yakından ilgilidir.

Gösterge bilimine en çok katkıda bulunanlardan biri de 20. yüzyılın çığır açan dil bilimcisi diyebileceğimiz F.de Saussure’dür. Onun çalışmaları, gösterge bilimini felsefe veya mantık açısından incelemekten çok dil bilimi açısından incelemeye yöneliktir. Saussure, dilden hareketle daha başka göstergelerin işleyişini araştırarak bir bilim dalının kurulmasını öngörür ve buna da “semiyoloji” adını verir.

Gösterge bilimi, günümüzde yapılan birçok çalışmayla çalışma alanlarını genişletmiş, sinema ve reklâmcılık sahalarında da önemli araştırmalara konu olmuştur. Bu sahalardaki göstergeler, hedef kitleye iletilmek istenen mesajın özelliğine göre bilinçli olarak seçilir. Anonim halk edebiyatı ürünlerinde kullanılan göstergeler ise “halkın ortak yaşamı” sonucunda oluşan “ortak hafıza”nın bir ürünüdür. Bu göstergeleri kullanan insanlar, bu işin formal bir eğitimini almamıştır. Bütün bilgilerini, tamamen doğal yaşam koşullarında kendi toplumsal tecrübeleri ışığında edinmişlerdir. İşte bu yüzden ki anonim halk edebiyatı ürünlerindeki göstergelerde “gösteren” ve “gösterilen” arasındaki ilişki şaşırtacak kadar doğal ve sağlamdır.

¹³ Fatma Erkman, **Göstergebilime Giriş**, Alan Yayıncılık, İstanbul 1987, s.10.

¹⁴ TDK, Türkçe Sözlük, 2005.

¹⁵ Mehmet Rifat, **Dilbilim ve Göstergebilimin Çağdaş Kuramları**, Düzlem Yayınevi, İstanbul 1990, s.83.

¹⁶ Fatma Erkman, **age.**, s. 31.

Çalışmamızda; mânilerde sıkça geçen “su, deniz, dağ, kaya, tren, mendil, kömür, güldiken, dut, sarı renk, yıldırım” kavramlarının mânilerin anlam bütünlüğünü etkileyen birer gösterge olarak nasıl kullanıldığını ele alacağız. Malzeme olarak da kültürel olarak birbirinin ayrılmaz birer parçası olan Anadolu ve Balkanlar’dan derlenen mânileri kullanacağız.

Mâni Örnekleri Üzerinde Gösterge Denemeleri

Her dil göstergesi, içinde yer aldığı söz birliği ile anlam kazanır. Anonim halk edebiyatı ürünlerinden mânilerin ilk dizelerinde bulunan, son dizelerdeki anlamla alakasız gibi görünen bazı göstergelerin, mânideki anlam bütünlüğünü etkilediğini görebiliriz:

*“Su içtim kana kana,
Sular akar yana yana,
Yüzün bir gün görmedim,
Bilmem gidem ne yana.”¹⁷*

Bu mânide karşımıza çıkan gösterge “su”dur. Türk kültüründe çok önemli bir yere sahip olan su; aziz, saygı duyulması gereken bir varlıktır. Su, ne ölçüde güzel bir varlıkta “susuzluk” da o ölçüde dayanılmaz bir durumdur. Su, sevgili ise; susuzluk da onu görememektir. Bu mâninin ilk mısrasındaki “Su içtim kana kana” ibaresinden, aşğın sevgilisini her gün gördüğü sonucunu çıkarabiliriz. Aşık, sevgilisinin yüzünü her gün görmeye o kadar alışmıştır ki onu bir gün görmezse ne yana gideceğini şaşırılmaktadır.

“Su” Türk kültüründe çok eski devirlerden bu yana saygı gösterilmesi gereken bir varlıktır. “Su” bir yerin vatan olarak görülmesinde de önemli bir yere sahiptir. Yenisey yazıtlarında geçen “Yerime, ayıta! (?) Suyuma adırıldım!” Yani, “yerimden, çok yazık! (?) Suyumdan ayrıldım!” sözleri çok çarpıcıdır.¹⁸ Su kaynağından ayrılmayı vatanından ayrılmakla eş değerde gören bir millet, gayet tabiidir ki yüzyıllar boyunca suyu aziz olarak görecektir, mânisinde, türküsünde suyu sevdiğiyle özdeşleştirecektir. Ayrıca “su” göstergesinin Türk atasözlerinde birçok olumlu davranışı öğütlerken kullanıldığını görürüz. “Su testisi su yolunda kırılır.” atasözü son zamanlarda daha çok “kötü yolda olan insanların sonu” ile ilgili söylenebilir de İskender Pala bu söz için; “Bir ideal uğruna zarara uğrayan kişiler hakkında takdir hissiyle söylenir.” demektedir.¹⁹

Aşağıdaki Kosova mânisinde “suyun bulanıklığı” üzerinden bir anlam desteklemesi yapılmıştır. Mânîyi söyleyenin içerisine düştüğü ikilem dikkat çekicidir. Yârini göremezse akıllı durur, görürse yüzü sulanır:

*“Dere boya dolanır,
Akan sular bulanır,
Cüremesem aklım durur,
Cürsem yüzüm sulanır.”²⁰*

¹⁷ Şefik Oktürk, **Türk Manileri Antolojisi**, Kastaş Yayınları, İstanbul 1985, s.436.

¹⁸ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi II. Cilt(Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s.323.

¹⁹ İskender Pala, **Atasözleri Sözlüğü**, LM Yayınları, İstanbul 2002, s.255.

²⁰ Emil Katon, “Mamuşa Köyü Manileri”, **Sesler**, 102, 1976, s.125.

Bir Makedonya mânisinde de “suyun acılığı”na vurgu yapılarak sonraki dizelere anlam desteği sağlanmıştır. Mânîyi söyleyen, sevilen kişinin başka biriyle birlikte görülmesinin onun huy olarak kötülüğünü gösterdiğini vurgulamaktadır. Bu düşünceye “suyun acılığı” ile daha ikinci dizeden hazırlık yapılmaktadır:

*“Kalenin ardı kuyu
Acıdır içtim suyu
Başka yarle gördüm mü
Kötüdür onun huyu.”²¹*

Bir Bulgaristan mânisinde de “suyun bardak içinde” olması ile mânîyi dinleyenler olumlu bir duruma hazırlanmaktadır:

*“Şumnu alçak içinde
Suyu bardak içinde
Şumnu’dan kız alalı
Canım cennet içinde.”²²
“Yıldırım vurdu bizi,
Dal gibi kırdı bizi,
Araya girdi düşman,
Dağlar ayırdı bizi.”²³*

Bu mânide de karşımıza “yıldırım” ve “dağ” göstergeleri çıkmaktadır. Bu iki gösterge de ayrılığın habercisidir. Yıldırım, aniden ve çok şiddetli etkileri olan bir tabii olaydır. Bu yönüyle ayrılığa çok benzemektedir. Dağlar ise geçit vermezdir. Yolları keser. Sevenin sevdiğine kavuşmasını engeller. Mâninin diğer bütün ifadelerini yok sayacak olsak ve sadece “yıldırım” ve “dağ” göstergelerinin halk yaşamındaki çağrışımlarını düşünsek yine aklımıza “ayrılık” gelirdi.

“Yıldırım”, en eski devirlerden bu yana insanları korkutan tabiat olaylarından. Ögel, Türklerin bu tabiat olaylarını Tanrı’nın istek ve iradesine bağladıklarını söylüyor: “Öyle anlaşılıyor ki Orta Asya’da büyük devletler kurmuş ve imparatorluk hayatı yaşamış olan Türkler, yıldırım ile şimşegın mitolojik menş ve sebeplerini, çoktan unutmuş ve bu tabiat olaylarının nedenini de, Tanrı’nın istek ve arzusuna bağlamışlardı. Bunun için XI. asırda yaşayan eski Türkler, *Tengri yaşın yanşattı*, yani ‘Tanrı Yıldırım veya şimşek çaktırdı’ derler iken bu arada bu büyük tabiat olaylarının, kutsal ve Tanrı yanından sebeplerini de aydınlatmak istiyorlardı.”²⁴

²¹ Muharrem, Yusuf, “Kanatlar Manileri”, *Çevren*, 69, 1989, s.124.

²² Mehmet Yardımcı, “Anadolu-Kıbrıs ve Balkan Türkleri’nde Ortak Maniler”, *İkinci Uluslararası Kıbrıs ve Balkanlar Türk Edebiyatları Sempozyumu*. (Yayıma Hazırlayan: Feyyaz Sağlam), Okullar Yayınevi, İzmir 1999, s.60.

²³ Şefik Oktürk, *age.*, s.436.

²⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II. Cilt(Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s.279.

Bu bağlamda “yıldırım” ne kadar ani ve şiddetli olursa olsun, Tanrı’dan gelen olağan bir olay olarak görülmüştür diyebiliriz. O halde Anadolu insanının, mânisinde bir ayrılık göstergesi olarak kullandığı “yıldırım” gibi ayrılığın da Tanrı’dan gelen doğal bir olay olduğunun bilincinde olduğunu söylemek gerekir.

“Dağ” motifi de Türk kültüründe çok önemli bir yere sahiptir. Dağlara birçok devirde kutluluk atfedilmiştir. Birçok halk türküsünde de “dağ” ayrılık sembolüdür. Ergenekon destanında da özgürlüğe düşkün olan bir milleti dağlar özgürlüğünden ayırır. Dağın başı, tıpkı sevgilisinden ayrılan âşık gibi dumanlıdır.

Aşağıdaki Kosova mânisinde de “dağ” göstergesi ayrılık, hüznün, gurbet göstergesi olarak kullanılmaktadır:

*“Bu dağlar olmasaydı
Çiçeği solmasaydı
Cerek ülüm olsaydı
Ayrılık olmasaydı.”²⁵*

Yukarıdaki Kosova mânisinin küçük farklarla aynısı olan Makedonya’dan derlenen aşağıdaki mâni de de aynı durum görülmektedir.

*“Bu dağlar olmasa idi
Çiçeği solmasa idi
Ülüm Allain emri
Ayrılık olmasa idi”²⁶*

Aşağıdaki Makedonya mânisinde “dağ” göstergesi daha söze başlar başlamaz ayrılık acısına dikkat çeken olumsuz çağrışımların odağındadır.

*“Bu dağlar dağladı beni
Güenler ağıladı beni
Demir zincir kar etmez
Gönül bağladı beni”²⁷*

Dağların “geçilmezliği” ile “gurbet”i çağrıştırdığını yine aşağıdaki Makedonya mâni-sinde görüyoruz.

*“Sular içilmez oldu
Dağlar geçilmez oldu
Gurbetten dönenler
Artık seçilmez oldu.”²⁸*

²⁵ Cevahir Hallaç, “Priştine Manileri”, **Sesler**, 53, 1971, s.101.

²⁶ İsmail Eren, “Kiril Harfleriyle Yayınlanmış Üsküp Manileri”, **Sesler**, 189, 1984, s.99.

²⁷ İsmail Eren, **age.**, s.99.

²⁸ Hüseyin Süleyman, **Üsküp’te Osmanlı Mirası**, (Haz.: Fahri Kaya), Yeni Balkan Yayınları, Üsküp-Makedonya, yty, s.122.

Aşağıdaki Anadolu mânisinde de “dağın ardındaki” aşğın “ayrılık derdinden uyuyamadığını” görüyoruz:

*“Bu dağın ardındayam
Gecenin dördüneyem
Eller dalgın uyhuda
Ben yarın derdindeyem”²⁹*

*“Deniz kumsuz olur mu?
Balık pulsuz olur mu?
On sekizine giren kız,
Hiç sevdasız olur mu?”³⁰*

Yukarıdaki mânide, “deniz” ve “balık” göstergelerin savunulan bir teze dayanak olarak kullanıldığını görüyoruz. Denizi kum olmadan düşünmek imkânsızdır. Balığı da pul olmadan düşünmek imkânsızdır. Burada halk zekâsının çok önemli bir tespiti daha karşımıza çıkmaktadır. “Balık” aynı zamanda “kısmet” kavramını da çağrıştırmaktadır. Anadolu’da rüyada balık görmek, kısmete yorumlanır. Bu, genel anlamda bir kısmet olabileceği gibi gençler için çoğunlukla “evlilik” olarak yorumlanır. Mânide de “on sekizine giren kız”dan bahsedilmektedir. Bu da evlilik çağına gelen bir insanı aklımıza getirir. Bu da mâninin ikinci mısrasında “balık” göstergesinden yararlanılmasının boşuna olmadığını göstermektedir.

Türk mitolojisinde “deniz” göstergesinin önemi de büyüktür. Ayrıca deniz suyunun tuzlu olmasının çok eski devirlerde de “gözyaşı”yla ilişkilendirildiğini biliyoruz. Bu durum Kaşgarlı Mahmud’un derlemelerinde de kendisini gösteriyor:

“Beni avlayıp, koyma; (bana) söz verip, cayma!
Gözüm deniz gibi akar, yöresinde kuşlar uçar!

Yazar bir *tuzlu sudan* söz açıyor. Yorumu şöyledir: ‘ Beni avlayınca, bana kötü bakma, beni alçak görme; gözümünden deniz suyu akıyor,- çünkü deniz suyu gözyaşı gibi tuzludur-, gözümünden akan suların çevresinde ise kuşlar uçuşuyor.’³¹

Kaşgarlı Mahmud’un bu sözleri 11. yüzyılda derlediğini düşünecek olursak “deniz” göstergesinin o zamanda da halk arasında ayrılık, acı ve gözyaşıyla ilişkilendirilmesi etkileyicidir.

*“Tren gelir ötmez mi
Kömürünü dökmez mi
Sen orada ben burda
Bu ayrılık yetmez mi”³²*

²⁹ Doğan Aksan, **Türkçenin Gücü**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999, s.192.

³⁰ Mualla Murat Nuhoğlu ve Hakan Gökkyaya, **Türkçe Öğretimi Uygulamaları**, Nobel Yayınları, Ankara 2006, s.36.

³¹ Bahaeddin Ögel, **age.**, s. 395.

³² M. Hasan Göksu, **Manilerimiz**, Say Yayınları, İstanbul 1996, s.308.

Bu mânide “tren” göstergesi, demir yolunda yük veya yolcu taşımak için kullanılan bir araç anlamının dışında halk yaşamındaki kullanım alanına bağlı olarak çok farklı kavramları çağrıştırmıştır. Anadolu insanı sevdiklerini gurbete trenle göndermiştir. Ayrıca gurbettekilerin dönmesi de yıllarca trenin dönmesine bağlı olmuştur. Bu nedenlerle “tren” göstergesi Anadolu insanının aklına “ayrılık” ve “hasret” kavramlarıyla kodlanmıştır. Ayrıca bu mânide dikkatimizi çeken bir başka unsur da “kömür” göstergesidir. Tren ve kömür “kara” renkleriyle halk hafızasında adeta ayrılığın ve hasretin habercisi olarak görülmüştür. Mâninin hazırlayıcı mısraları olan ilk iki mısrasında yer alan bu iki gösterge, adeta daha sonraki dizelerde karşımıza çıkacak bir “ayrılık” ifadesinin “kara haberi”ni verir.

Aşağıdaki mânide de “kömür” ve “göz” ilişkilendirilerek olumsuz bir durumun haberi verilmektedir:

*“Bağcı girdim bağlama
Kömür gözlüm ağlama
Ben buralı değilim
Bana sevda bağlama”³³*

Aşağıdaki Makedonya mânisinde de “tren” göstergesi ayrılığı çağrıştıran bir şekilde kullanılmıştır.

*“Bu tiren kara tiren
Benim yarimi götürün
Bu virane gürbet eli
Beni derde düşüren”³⁴*

*“Kayalar yarılmasın
Yar bana darılmasın
Yar bana darılıp da
Ellere sarılmasın”³⁵*

Bu mânide “kaya” göstergesi karşımıza çıkmaktadır. Bu gösterge, “Büyük ve sert taş kütleli” anlamının dışında özellikleriyle çok farklı anlamlar çağrıştırmaktadır. Kaya, sert ve sağlam bir cisimdir. Bu yönüyle “kaya” göstergesi sabrı, dayanıklılığı simgeler. Ama bu sertlik ve sağlamlık bile yeri geldiğinde işe yaramamakta, ısı değişiklikleri ve zaman gibi değişik etkenlerle kayalar bile yarılabilir. İnsan da ne kadar dayanıklı ve sabırlı olursa olsun, bazı olaylar karşısında dayanamayacaktır. Yarın darılıp başkalarına sarılması da işte böyle bir olaydır. Tıpkı bir kayanın yarılması gibi insanın yüreği de yarılacak ve bu ona çok büyük bir acı verecektir. İlk iki mısradaki kayanın yarılması olayı bu mâniyi dinleyene “dayanılması zor” bir olayla karşı karşıya kalacağı haberini vermektedir adeta.

Makedonya’dan derlenen aşağıdaki mânide de “deniz” ve “kaya” göstergeleri bir arada kullanılmıştır:

³³ Şükrü Elçin, *age.*, s. 346.

³⁴ Muharrem, Yusuf, *agm.*, s. 124.

³⁵ <http://okulweb.meb.gov.tr>

*“Denizin dibi kaya,
Cemalın benzer aya,
Bende takat kalmadı
Günleri saya saya.”³⁶ (Eren 1984: 99)*

*“Yere kilim sererler,
Oturmuş erik yerler
Mendil vermem sevgilim
Mendil ayrılık derler”³⁷*

“**Mendil**” halkın günlük yaşamında değişik çağrışımları olan bir göstergedir. Genç kızlar askere giden yavuklularına mendil verirler. O mendil aylarca, yıllarca, hasret sürdüğü müddetçe saklanır... Aynı zamanda hasretle yol gözleyenler, mendille silerler gözyaşlarını. Mendil, bekleyenin gözyaşlarını silen yegâne dost olur kimi zaman. Bu mâninin ilk iki mısrasında kullanılan “mendil” göstergesi adeta bizi duyacağımız muhtemel bir ayrılık haberine hazırlamaktadır.

Yardımcı, “mendil” göstergesiyle ilgili şunları söylemektedir: “ Mendil folklorumuzun bir parçası olup yapıldığı bezin cinsine ve üzerindeki şekillere göre; ipek mendil, oyalı mendil, turalı mendil, meddah mendili gibi isimler alıp hissi hayatımızda da çok önemli bir yer tutar.”³⁸

Kosova’dan derlenen aşağıdaki mânide de “mendil” göstergesi, “yürekteki yara”nın habercisi olarak kullanılmıştır:

*“Mendilim kınalıdır
Sevgilim buralıdır
Geçme kapı ünile
Yüreğim yaralıdır”³⁹*

Bulgaristan’dan derlenen aşağıdaki manide, yine “mendil” göstergesi “yürekteki yara”nın habercisidir:

*“Mendilimde kare var
Yüreğimde yare var
Ne ben öldüm kurtuldum
Ne bu derde çare var”⁴⁰*

*“Dut ağacı burulur
Su dibinde durulur*

³⁶ İsmail Eren, **age.**, s. 99.

³⁷ Mehmet Yardımcı, **agm.**, s. 58.

³⁸ Mehmet Yardımcı, **agm.**, s. 58.

³⁹ Mehmet Yardımcı, **agm.**, s. 58.

⁴⁰ Mehmet Yardımcı, **agm.**, s. 58.

Eller yârim dedikçe

*Benim boynum burulur*⁴¹

Bu mânide karşımıza çıkan gösterge “**dut**”tur. Burada çok güçlü bir benzetme ile de karşı karşıyayız. “Dut yemiş bülbüle dönmek” deyiminin de çağrıştırdığı gibi “dut” yeyince sesi çıkmaz olan “bülbül”dür. “Bülbül” de gizli bir gösterge olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bülbül, âşık olanı, seveni simgeler. Gül’ü sever. Onun derdiyle öter. Burada güçlü bir bülbül-âşık benzetmesiyle de karşı karşıyayız. Mânide anlatılan âşık, eller “yârim” dedikçe boynu bükülür ve konuşamaz olur. Adeta “dut yemiş bülbül”e döner, konuşamaz.

Ayrıca bu mânide “suyun durulması” da son dizede âşığın alacağı durgun hâlin haberini vermektedir.

Yine aşağıdaki Anadolu mânisinde “dut” göstergesi ve yârin sesini duyunca âşığın sesinin kesilip “ağzının dilinin lâl olması” durumu, bir önceki mânideki anlam ilişkisine benzer bir ilişkiyi ortaya koymaktadır:

“Dut ağacı boyunca

Dut yemedim doyunca

Ağzım dilim lâl olsun

*Yar sesini duyunca*⁴²

“Evleri sarı boyalı

İçi bülbül yuvalı

Kalbim yanıp tutuştu

*Bu sevdayı duyalı*⁴³

Bu mânide gösterge olarak bir renk çıkmaktadır: “**sarı**” Bu renk; hastalığın, üzüntünün, sonbaharın, ayrılığın, buruk duyguların ifadesi olan bir renktir. Hasta insanın yüzü sararır. İçine yerleşen hastalık insanın yüzüne “sarı” rengiyle yansır. Mâninin ilk dizesinde evin renginin “sarı” olması, tesadüfi değildir. Adeta daha ilk mısrada bize âşığın sevda derdine yakalanacağını haber vermektedir. Nitekim öyle de olur. İlerleyen mısralarda “sarı” göstergesinin de çağrıştırdığı gibi âşığın kalbi yanıp tutuşur.

Yine aşağıdaki iki Anadolu mânisinde “sarı” rengi, sonraki dizelerde gelecek olan “ayrılık” durumunun habercisi gibidir:

“Sarı gül olmasaydı

Sararıp solmasaydı

Yâra tez kavuşurduk

*Ayrılık olmasaydı*⁴⁴

⁴¹ M. Hasan Göksu, *age.*, s. 155.

⁴² M. Hasan Göksu, *age.*, s.146.

⁴³ M. Hasan Göksu, *age.*, s.169.

⁴⁴ Şefik Oktürk, *age.*, s. 437.

*“Sarı elma yiyen yok
Derdini söyleyen yok
Gömlek oldu ayrılık
Benden başka giyen yok”⁴⁵ (Oktürk 1985: 442)*

Makedonya’dan derlenen aşağıdaki mânide “sarı” göstergesi, 3. dizede gelecek olan “hasret” ifadesinin habercisi gibidir:

*“Sarı ipek sararım
Nazlı yarı ararım
Ben yarıma hasretim
Uçan kuşa sorarım.”⁴⁶*

*“Dağdan endim düze men
Tiken oldum göze men
And iştim, yemin ettim
Daha gelmem size men”⁴⁷*

Yukarıdaki mânide karşımıza “**diken**” göstergesi çıkmaktadır. Diken “istenmeyen”i simgeler, “göze batan”ı simgeler. “Tiken oldum göze men” mısrasında; çevre tarafından istenmeyen, dışlanan, kötü bakışlarla varlığından duyulan rahatsızlık açıkça belli edilen bir insan vardır. Daha “diken” göstergesini okuduğumuz ilk andan itibaren ileriki mısralarda bir olumsuzluk olacağını sezebiliyoruz. Ve sonuçta istenmeyen, göze diken gibi batan insan, bir daha gelmemek için yemin eder.

Makedonya’dan derlenen aşağıdaki mânide de “**gül-diken**” göstergeleri, sonraki dizelere katkıda bulunacak şekilde kullanılmıştır. “Gül” ve “diken” her ne kadar ters çağrışımlara sahip olsa da mâniyi söyleyen kişi bu ikisinin ayırlamayacağını vurgular:

*“Gezerim bayır bayır
Gül tikenden ne ayır
Beni yardan ayıran
Yakarım cayır cayır.”⁴⁸*

Sonuç

Türk halkı, yıllar boyunca tabiat ile etkileşim içerisinde yaşamıştır. Bu etkileşim, tek yönlü bir etkileşim olmamıştır. Halk, kendi yaşamını sürdürürken etkileşimde bulunduğu nesnelere ve doğa olaylarını “kendi yüklediği anlamlarla” önce ortak hafızasına, ardından da diline ve kültürüne almıştır. Bunun en güzel örnekleri mânilerde görülür. Mânilerin büyük

⁴⁵ Şefik Oktürk, *age.*, s. 442.

⁴⁶ Muharrem, Yusuf, *age.*, s. 124.

⁴⁷ İbrahim ÖZKAYA vd., *Kars’ın Somut Olmayan Kültürel Mirası*, Kars Valiliği Kültür Yayınları, İzmir 2011, s.102.

⁴⁸ Muharrem, Yusuf, *age.*, s. 124.

bir çoğunluğu “ayrılık, hasret, aşk” başta olmak üzere pek çok kavramı daha etkili bir şekilde ifade etmek için göstergelerden yararlanır. Bu göstergeler, halk bilincinde yüzyıllar boyunca yer etmiştir.

Aralarında yüzlerce yıllık bir kültürel birlikteliğin olduğu Anadolu ve Balkanlar’dan derlenen mânilerden hareketle ele aldığımız çalışmamızda; “su, deniz, dağ, kaya, tren, mendil, kömür, gül-diken, dut, sarı renk, yıldırım” gibi ağırlık olarak doğal çevreyle ilgili olan kavramların, mânilerin anlam bütünlüğünü etkileyen birer gösterge olarak etkili bir şekilde kullanıldığını görmekteyiz. Bu göstergeler adeta ilk iki dizeden son dizelerdeki varılacak sonuca göndermeler yapmaktadır. Bu yolla, mânîyi okuyanın ya da dinleyeninin zihnini daha sonra ortaya konacak olan duruma hazırlamaktadır.

Buradan hareketle diyebiliriz ki birçok araştırmacının iddia ettiği mânilerin ilk iki dizesinin “doldurma” ve “manasız” olduğu yorumu, birçok mânide kullanılan göstergelerin ilk bakışta anlamsız gibi görünmesinden kaynaklanan fazla genellenmiş bir yorumdur.

İlk bakışta anlamsız gibi duran, boşluk doldurmak veya müzikaliteyi artırmak için kullanılmış gibi görünen birçok göstergeye Türk kültürü ve Türk dünya görüşü temelinde dikkatli bakıldığında, bu göstergelerin mâninin anlam bütünlüğü bakımından önemli yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Şüphesiz bu ifadelerden mânilerin ilk iki dizesinde kullanılan bütün kelimelerin mutlak surette son iki dizeyle bağlantı sağlayan göstergeler olduğu fikrine ulaşılmamalıdır. Ancak mânileri anlama çabasında “su, deniz, dağ, kaya...” gibi birçok göstergenin, ilk bakışta anlamsız gibi görünse de, üzerinde durulmaya değer sonuçlar ortaya koyduğu da unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

- AÇA Mehmet vd, **Tür ve Şekil Bilgisi**, Kesit Yayınları, İstanbul 2011.
- AKSAN Doğan, **Türkçenin Sözcükleri**, Engin Yayınevi, Ankara 1996.
- , **Türkçenin Gücü**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999.
- , **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- BORATAV Pertev Naili, “Halk Şiiri”, **Türk Dili Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı**, 207: s.299-340, 1968.
- DİLÇİN Cem, **Türk Şiir Bilgisi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- DİZDAROĞLU Hikmet, “Halk Şiirinde Türler”, **Türk Dili Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı**, 207: s.186-293, 1968.
- ELÇİN Şükrü, **Halk Edebiyatı Araştırmaları I**, Kültür Bak. Yayınları, Ankara 1988.
- EREN İsmail, “Kiril Harfleriyle Yayınlanmış Üsküp Manileri”, **Sesler**, 189: s.95-102, 1984.
- ERKMAN Fatma, **Göstergebilime Giriş**, Alan Yayıncılık, İstanbul 1987.
- GAŞ Hayrettin, “Gilan Manileri”, **Sesler** 36-37: s.44-47, 1969.
- GÖKSU M. Hasan, **Manilerimiz**, Say Yayınları, İstanbul 1996.
- GÖZAYDIN Nevzat, “Anonim Halk Şiiri Üzerine”, **Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı (Halk Şiiri)**, III, s.445-450, 1989.
- HALLAÇ Cevahir, “Priştine Manileri”, **Sesler**, 53: s.101-103, 1971.

- KARABAŞ Seyfi, **Bütüncül Türk Budunbilimine Doğru**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
- KATON Emil, "Mamuşa Köyü Manileri", **Sesler**, 102: s.125-128, 1976.
- KAYA Doğan, **Anonim Halk Şiiri**, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.
- NUHOĞLU Mualla Murat; Hakan GÖKKAYA, **Türkçe Öğretimi Uygulamaları**, Nobel Yayınları, Ankara 2006.
- OKTÜRK Şefik, **Türk Manileri Antolojisi**, Kastaş Yayınları, İstanbul 1985.
- ÖGEL Bahaeddin, **Türk Mitolojisi II. Cilt(Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- ÖZCAN Hüseyin, **Türk Halk Edebiyatından Seçmeler**, Zambak Yayınları, İzmir 2005.
- ÖZKAYA İbrahim vd., **Kars'ın Somut Olmayan Kültürel Mirası**, Kars Valiliği Kültür Yayınları, İzmir 2011.
- ÖZTÜRK Ali, **Türk Anonim Edebiyatı**, Bayrak Yayınları, İstanbul 1986.
- PALA İskender, **Atasözleri Sözlüğü**, LM Yayınları, İstanbul 2002.
- RİFAT Mehmet, **Dilbilim ve Göstergebilimin Çağdaş Kuramları**, Düzlem Yayınevi, İstanbul 1990.
- SÜLEYMAN Hüseyin, **Üsküp'te Osmanlı Mirası**, (Haz.: Fahri Kaya), Yeni Balkan Yayınları, Üsküp-Makedonya.
- TDK Türkçe Sözlük**, (Haz.: Komisyon), Ankara 2005.
- YARDIMCI, Mehmet, **Başlangıcından Günümüze Halk Şiiri, Âşık Şiiri, Tekke Şiiri**, Ürün Yayınları, Ankara 1999.
- YARDIMCI Mehmet, "Anadolu-Kıbrıs ve Balkan Türkleri'nde Ortak Maniler", **İkinci Uluslararası Kıbrıs ve Balkanlar Türk Edebiyatları Sempozyumu**. (Yayıma Hazırlayan: Feyyaz Sağlam), Okullar Yayınevi, İzmir 1999.
- YUSUF Muharrem, "Kanatlar Manileri", **Çevren**, 69: s.124-127, 1989.
- XX. Yüzyıl Dilbilimi, Kuramcılardan Seçmeler**, (Derl.: Berke Vardar), TDK Yay., Ankara 1983.
- <http://okulweb.meb.gov.tr/21/01/817685/mani.html> Ulaşım Tarihi:20.01.2012. saat: 16.50.